

СИНТАКСИЧНІ МОВНІ ЗАСОБИ ВТІЛЕННЯ КОМУНІКАТИВНОГО НАМІРУ

(на матеріалі української модерної драми початку ХХ століття)

Розглянуто реалізацію комунікативних стратегій на синтаксичному мовному рівні, виявлено синтаксичні мовні засоби втілення комунікативного наміру, встановлено їх прагматичний потенціал у спілкуванні.

Ключові слова: комунікативна стратегія, комунікативна тактика, комунікативний хід, інтенція, інтерпретація.

Ольга Криницькая. СИНТАКСИЧЕСКИЕ ЯЗЫКОВЫЕ СРЕДСТВА ВОПЛОЩЕНИЯ КОММУНИКАТИВНОГО НАМЕРЕНИЯ (на материале украинской современной драмы начала ХХ века)

Рассмотрена реализация коммуникативных стратегий на синтаксическом языковом уровне, обнаружены синтаксические языковые средства воплощения коммуникативного замысла, определен их прагматический потенциал в общении.

Ключевые слова: коммуникативная стратегия, коммуникативная тактика, коммуникативный ход, интенция, интерпретация.

Olga Krynytska. SYNTACTICAL LINGUISTIC FACILITIES OF REALIZATION OF COMMUNICATIVE INTENTION (on the material of the Ukrainian modern drama of the beginning of 20th century)

Realization of communicative strategies on syntactical linguistic level is examined. Linguistic facilities of expression of communicative intention are found out in area of syntax. Pragmatic potential of the syntactical linguistic units is disclosed.

Key words: communicative strategy, communicative tactic, communicative motion, intention, interpretation.

Глобальний намір мовця, що визначає його стратегію спілкування, пов'язаний насамперед із когнітивними процесами, досягненням немовних цілей засобами постановки і розв'язання другорядних (тактичних, проміжних) завдань. Останні зумовлюють мовну регуляцію діяльності комунікантів, є «свого роду межами, кордонами, які визначають вербальний вибір, тип мовленнєвої поведінки» [7, с. 59].

Прагматичні одиниці спілкування – комунікативні стратегії (КС), комунікативні тактики (КТ) і комунікативні ходи (КХ), на нашу думку, здатні реалізуватися мовними засобами усіх лінгвістичних рівнів, причому «функції одиниць одного рівня мови завжди виявляються на більш високому рівні» [2, с. 29]. Так, лінгвальні одиниці мовної системи – фонеми, морфеми, лексеми – беруть участь у формуванні мовлення тільки через синтаксис. Синтаксис – це ступінь граматичної будови мови, на якому формується зв'язне мовлення. Відповідно, синтаксис як наука вивчає засоби і способи побудови зв'язного мовлення і насамперед його комунікативних одиниць – висловлень [6, с. 36-37]. Висловлення у мовленні співвідноситься із реченням як одиницею синтаксичного рівня мови і відрізняється від нього актуалізованістю комунікативної функції. На думку А. Загнітка, висловлення – це актуалізоване речення, тобто релятивізоване стосовно мовця і слухача, комунікативного акту, мовленнєвого і немовленнєвого контексту

нееліптичне утворення, взяте безвідносно до мовленнєвого і контекстного оточення та ситуативно-прагматичних завдань [5, с. 311-312].

Реалізуючись у мовленні як комунікативна одиниця, речення, на думку Н. Гуйванюк, оформлюється відповідно до певного комунікативного задуму, тобто його граматична структура підпорядкована меті повідомлення, а пристосування граматичної структури речення до комунікативних потреб мовця у певній ситуації мовлення є його актуальним членуванням [3, с. 222]. Як зазначає А. Загнітко, необхідною і обов'язковою ознакою кожного речення є його комунікативно-інтенційний зміст, спрямований на вирішення певного мовного завдання у спілкуванні [5, с. 123].

Досліджуючи різні аспекти реалізації комунікативної функції засобами синтаксичного мовного рівня, прагматичну основу синтаксису доводить багато вчених. Так, об'єктами наукового розгляду є синтаксичні закономірності окремих типів дискурсу [5], комунікативно-інтенційний зміст парцельованих речень [11], риторичні запитання як форма агресивної мовленнєвої поведінки [12] тощо. Як справедливо зауважує Г. Золотова, «оскільки призначення мови – бути засобом спілкування – реалізується через синтаксис, комунікативність – одна із суттєвих властивостей синтаксису» [6, с. 45]. У цьому контексті актуальним є питання потенціалу одиниць синтаксичного мовного рівня при реалізації прагматичних одиниць спілкування. У зв'язку з цим метою статті є: 1) розглянути розгортання комунікативних стратегій на синтаксичному рівні мови; 2) виявити синтаксичні мовні засоби втілення комунікативного задуму; 3) дослідити прагматичний потенціал мовних засобів синтаксичного рівня у комунікативній взаємодії.

На матеріалі фрагментів художнього діалогу драм обгрунтуємо, що діапазон інтенційно зумовлених синтаксичних явищ у комунікації є досить широким. Іntenція як джерело комунікативних потреб людини у певній ситуації мовлення визначає формальне синтаксичне втілення мовленнєвого акту, «формує функціональну та змістову перспективу, що певним чином зумовлює і прагматику відбору синтаксичних одиниць, вибудовує чітку стратегію і тактику процесу спілкування» [11, с. 462].

Для одиниць синтаксичного мовного рівня у зв'язку з виконанням ними комунікативної функції характерна інтонація – важливий засіб втілення мовленнєвого задуму. У тексті вона передається значною мірою за допомогою пунктуації, ресурси якої, однак, вкрай обмежені порівняно з інтонаційними можливостями усного мовлення.

Виразним пунктуаційним знаком, який окреслює інтонаційний контур, є три крапки. Формально завершуючи речення, вони «сигналізують про незавершеність ситуації, про коливання та нерішучість мовця, про неможливість або небажання закінчити висловлення» [9, с. 68]. Порівняймо:

Марта. ... З дому вигнала вас ваша мама за ваше, як каже вона – «на вигоні вінчане одруження». Одиуралися «невінчаної» вас люди, пальцями показують... Небо розвалюється над вашою головою...

Марія. Я вас, Марто...

Марта. Але цього мало йому... Ще він, ще...

Марія (тривожно). Що-о?

Марта. І вона, Клара... Хе-хе... вірна подруга ваша... І ви теж... Нащо ви їм дозволили удвох у гори йти? (Мовчанка) [Є. Карпенко, «Едельвайс»; с. 37].

Усічення синтаксичних конструкцій переводить актуальну інформацію у імпліцитну площину, реалізуючи КХ *натяку*. Обірвані речення, непрямо передаючи інформацію, роблять це особливим, щадливим, чином і спроможні реалізувати одночасно дві інтенції – *повідомлення* і *співчуття*.

Крім того, інформативними при відтворенні інтонаційного малюнка є знаки питання й оклику. Будучи вагомими маркерами іллокуції висловлення, вони здатні виконати в тексті комунікативне завдання – передати намір персонажа. Простежмо:

Марія. Ти сказав, що Клара сьогодні поїде од нас...

Роман. Поїде.

Марія. Гарзд... З нею поїдеш і ти.

Роман. ...?! [Є. Карпенко, «Едельвайс»; с. 44]

«Набір» пунктуаційних знаків без вербального наповнення репліки Романа передає іллокуцію здивування, нерозуміння, приголомшення, яка імплікується також правилами зв'язності діалогу та комунікативним контекстом.

Місткими при вираженні комунікативного смислу висловлення є питальні речення у стверджувальному значенні – риторичні запитання. Бути засобом експресивного синтаксису, виражати емоційно-оцінний зміст – їх другорядна функція. Прерогативою риторичних запитань є їхня поліінтенційна спроможність: вони виступають «дифузним об'єднанням кількох мовленнєвих актів» [12]. Проілюструємо:

Інна. Треба зараз же з Тамою поговорити!

Мусташенко. Що ж ти їй скажеш? Що це моя дитина? Що ти цього хотіла? Що ти про все знала? Можеш ти їй це сказати? І чи ти певна, що вона тоді все одно не вб'є її, тебе й мене за це?.. [В. Винниченко, «Закон»; с. 575].

Осуд Мусташенко дій і намірів Інни, виражений у формі риторичних запитань, імплікує спонукання комуніканта припинити ці дії, відмовитись від свого наміру. Таким чином, риторичні запитання реалізують одночасно іллокуцію осуду й спонукання. Вони вважаються формою мовленнєвої агресії [12], проте важливою властивістю розглядуваної стилістичної фігури є «широта, розмитість і невизначеність їх значення» [12]: осуд співрозмовниці, її негативна оцінка здійснюються непрямо, завуальовано. Крім того, риторичні запитання мають «дискурсивний характер, передбачаючи, з огляду на свою питальну специфіку, те, що було до них, і те, що буде після» [12]: вони продукують дискурсивний ланцюжок, що значно збільшує семантико-прагматичну ємність висловлень. Так, риторичне запитання «*Що ж ти їй скажеш?*» приблизно означає «*Ти кажеш, що треба поговорити з Тамою, але ти ж повинна усвідомлювати, що ти не зможеш розмовляти з нею про це, тому твій порив нерозумний, так що тобі не варто було висловлювати цю думку взагалі!*». Перелічені основні особливості риторичних запитань дозволяють кваліфікувати їх як засіб «форсованої» прагматичної дії при розгортанні стратегічної лінії мовця.

Подібні комунікативні функції властиві й риторичним звертанням: вони вирізняються дискурсивною природою і їх іллокутивний спектр складає кілька інтенційних смислів. Наприклад:

Дочка. А хочеш, папо, і він за тиждень-два кине свої українські мрії? От давай! Тільки ти мовчок. Розумієш?

Жінка нервово: Мино!

Дочка. Абсолютний мовчок на два тижні. Не віриш? Ну, на тиждень, папочко!

Жінка погрозливо: Мин-но!

Дочка, поцілувавши батька: Пане Сіренський! Розов! Де Розе! Тюльпанов! Ну?

Мазайло. Ну, гарзд. На тиждень... (В люстро). Все одно я скоро скажу... [М. Куліш, «Мина Мазайло»; с. 24–25].

КХ Жінки, у складі яких наявні тільки нормативні звертання, виголошені з різними інтонаціями, крім інваріантної апелятивної функції (*встановлення і підтримання контакту*), виражають іллокуцію *прохання* та *погрози*. Саме ці значення є інтенційно релевантними, оскільки «звертанням не обмежується комунікаційний намір мовця: особа не може вибудовувати висловлення, єдиним завданням якого було б звернутися до іншої особи» [10, с. 11]. Актуалізуючи пресупозитивну базу комунікантів, звертання, позначені вокативністю, виявляють також імперативну модальність, адже, «виражаючи спрямованість мовлення до співрозмовника, звертання не може не мати спонукального значення» [4, с. 6].

Уживання в репліках Дочки т. зв. акцентованих звертань, які відіграють роль прагматичної детермінанти, визначають стратегію впливу мовця, зумовлюють бажаний перлокутивний ефект [8, с. 229], спрямоване на стимулювання прагматично адекватної ситуації спілкування, що знаменується згодою Мазайла берегти таємницю. Ефективність КС Дочки досягається ідентифікацією видуманих «милозвучних» прізвищ у ролі апелятивів *Пане Сіренський! Розов! Де Розе! Тюльпанов!* з особою адресата при відсутності впливу соціально-регулювальної функції звертань *папо, папочко*. Прагматика звертань визначає аксіологічні пріоритети героя:

набути псевдошляхетного статусу для нього важливіше за родинні стосунки. Цей факт є важливим при змалюванні художнього образу в драмі та окресленні головного конфлікту.

Здатність звертання виражати імперативну модальність прогнозує його роль у збільшенні іллокутивної сили імперативних КХ, як-от:

Шелудько. Євгене! Іди собі звідси. Іди! Тьфу, дурень, ідіот, ганчірка.

Настасія. Борисе, не твоє діло!

Родіон (швидко підходить до Вовчанського, хапає його за плече). Євгене, іди собі. Не смій цього робити.

Настасія. Родіоне, не втручайся! Геть!

Родіон. Євгене, ти не будеш достойний своєї дитини. Чуєш? Я перший буду проти тебе. Іди. Вона не оддасть, кажу тобі!

Ольга. Родіоне, не твоє діло!

Настасія. Євгене, я присяглась. Повзи! [В. Винниченко, «Пригвожджені»; с. 425].

Іллокуція апелятивна дублює іллокуцію імперативних висловлень у межах реплік дійових осіб, що надає стратегічним ходам героїв подвійної сили впливу на співрозмовника. Висунуту тезу доводимо фактом: у наведеній ситуації конфліктного зіткнення персонажів кожна імперативна репліка містить апелятив як засіб укріплення іллокуції КХ в умовах ідентичного форсування стратегічних дій супротивника.

Прагматичний потенціал звертання у КС мовця визначається його спроможністю виявляти та регулювати стосунки між комунікантами. Звертання здатне «заряджувати» своїм змістом широкий контекст, актуалізувати своє значення у значному фрагменті тексту, розвивати високу текстову валентність, описуючи радіус своєї дії у дискурсі [8, с. 231]. Наприклад:

Ельза. Ви... ви... ви... Що треба робити... що?.. Скажіть мені... ви...

Робітник (хвильку подивився, високий, дужий, на сю хистку паняночку і, зітхнувши, мовив). Вам – нічого, жаліслива паняночко. (І, поправивши шапку, пішов) [Г. Хоткевич, «Вони»; с. 365].

Звертання *жаліслива паняночко* виявляє іронічне й презирливе ставлення Робітника до Ельзи – представника ворожого класу, експлікує сумнів у щирості її наміру. Зазначений апелятив встановлює комунікативну дистанцію між героями й імпліцитно підтримує її на подальших етапах розвитку художнього дискурсу.

Плановим і ефективним з погляду реалізації комунікативного задуму на синтаксичному мовному рівні є відчуження мовлення від мовця й атрибуція його Іншому. Вияв комунікативної позиції Іншого маркується атрибутами прямої або непрямої мови і переважно проводиться з метою відсторонення від мовця, є основою для розрізнення й протиставлення суб'єктивних сфер комунікантів. Ксенопоказники – знаки чужого голосу, відчуженого мовлення, чужого світу – характерні здебільшого для конфліктних КС, мета яких – викривання умислу опонента [1, с. 447]. Порівняймо:

Робітник. ...Ви й так уже хотіли викинути на вулицю вмираючого чоловіка, принаймні от устами сеї пані сказано було: «Тут не больниця», чи як там. Нікчемні боягузи! Ви боїтеся не тільки діл, а навіть слів. Розпочни я з вами бесіду, що се, мовляв, хоч і не больниця, але... незвичайний випадок, во ім'я вашої чоловіколюбності і т. д., – ви, напевне, настобурчили би ся: «Громадська поміч! Ідіть до лікарів», і таке інше. І, врешті, з почуттям власної правоти, а ліпше сказати – без всякого почуття, могли викинути вмираючу людину на вулицю [Г. Хоткевич, «Вони»; с. 363].

Чужі слова, уведені у мовлення героя, націлені на передачу «чужого смислу», а не чужих слів: «вербалізується те, що «хотів сказати», «мав на увазі» співрозмовник, але не те, що він прагнув приховати» [1, с. 446–447]. Ні висловлення із ксенопоказником *мовляв*, що є «недовтіленою трансформацією прямої мови в непряму» [цит. за 1, с. 438], ні вживання прямої мови не гарантують дослівності сказаного Іншим, а тільки, на думку Н. Арутюнової, підсумовують стратегічне завдання Іншого, вербалізують семіотичні конотації дій і поведінки, причому «чужа точка зору переважно резюмується так, щоб було зручніше її відкинути» [1, с. 446–449]. Зважаючи на те, що аналізована репліка містить пряму мову, зорієнтовану в майбутнє, тобто не відтворювану, а гіпотетичну, підтверджуємо застосування стратегічного прийому мімезису, «мовленневої маски», що ґрунтується на тимчасовій і ситуативній

експлуатації чужого мовного образу, який мовець реконструює і присвоює з певною метою. «Одягаючи» мовленнєву маску, людина ніби перевтілюється в іншу мовну особистість, тимчасово виконує роль цієї особистості [13]. Це, вважаємо, робиться заради ефекту «очуднення» адресата, дає йому змогу побачити себе збоку, але у «світлі» розуміння й оцінки мовця, і тому розцінюється як стратегічний прийом.

Таким чином, реалізація КС передбачає застосування широкого спектру засобів синтаксичного лінгвістичного рівня. Довжина, структура та пунктуаційне оформлення речення, що відображають інтонаційний контур повідомлення є показовими у плані вираження мовленнєвої інтенції комуніканта. Здатність риторичних фігур (запитань та окликів) акумулювати по кілька інтенційних зарядів одночасно робить їх винятковими інструментами стратегічного впливу. Риторичні запитання продукують дискурсивний ланцюжок, що значно збільшує семантико-прагматичну ємність висловлень. Апелятив у ролі звертання, з огляду на поліінтенційну спроможність, подвоює іллокутивну силу імперативних ходів за рахунок здатності виражати імперативну модальність, а також розвиває високу текстову валентність, актуалізує своє значення у значному фрагменті тексту, детермінуючи інтеракцію мовців. Уведення в репліку «чужого» голосу, маркованого прямою мовою або її трансформацією в непряму (т. зв. діалогічна цитата), є стратегічним прийомом відсторонення, що обслуговує переважно конфліктні КС.

Перелічені засоби, звичайно ж, не вичерпують всіх можливостей синтаксичного рівня мови у реалізації КС. Як показує матеріал дослідження, синтаксичні зв'язки у реченні, поширення структури речень за рахунок збільшення однорідних членів та смислові відношення між частинами складного речення також відіграють важливу роль при втіленні мовного наміру. Крім того, вагомими у плані вираження інтенції мовця є комунікативна структура речення, зокрема, рецесія теми, дислокація складної реми, тематизація реми, неінгерентна тема (парцеляція), експлікація теми і маскування реми (еліпсис) та ін. Вивчення їх прагматичного потенціалу у спілкуванні є перспективою подальших розвідок.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арутюнова Н. Д. Показатели чужой речи де, дескать, мол: К проблеме интерпретации речеповеденческих актов / Н. Д. Арутюнова // Язык о языке: сб. статей [общ. руков. и ред. Н. Д. Арутюнова]. – М.: Языки русской культуры, 2000. – 624 с.
2. Бондарко А. В. О некоторых аспектах функционального анализа грамматических явлений / А. В. Бондарко // Функциональный анализ грамматических категорий : сборник научных трудов. – Ленингр. : Изд-во Ленингр. гос. пед. ин-та им. А. И. Герцена, 1973. – С. 5–31.
3. Гуйванюк Н. В. Перспективи сучасної комунікативної граматики / Н. В. Гуйванюк // Науковий вісник Чернівецького університету. – Вип. 321–322. Слов'янська філологія: зб. наук. праць. – Ч.: Рута, 2007. – С. 222–228.
4. Дмитриева Л. К. Обращение и вводный компонент: лекции / Л. К. Дмитриева. – Л.: ЛГПИ им. Герцена, 1976. – 48 с.
5. Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови: Синтаксис: [монографія] / А. П. Загнітко. – Донецьк: ДонУ, 2001. – 662 с.
6. Золотова Г. А. Коммуникативная грамматика русского языка / Г. А. Золотова, Н. К. Оніпенко, М. Ю. Сидорова / [общ. ред. д.ф.н. Г. А. Золотова]. – М.: Изд-во МГУ им. М. Ломоносова, 1998. – 528 с.
7. Иссерс О. С. Коммуникативные стратегии и тактики русской речи / О. С. Иссерс. – М.: УРСС, 2003. – 286 с.
8. Корновенко Л. В. Текстовая валентность обращения / Л. В. Корновенко // Система і структура східнослов'янських мов: міжкафедральний збірник наукових праць. – К.: Знання, 2001. – С. 227–235.
9. Кухаренко В. А. Інтерпретація тексту / В. А. Кухаренко. – Вінниця: НОВА КНИГА, 2004. – 272 с.
10. Скаб М. С. Прагматика апеляції в українській мові: навчальний посібник / М. С. Скаб. – Чернівці: Рута, 2003. – 80 с.
11. Шабат-Савка С. Комунікативно-інтенційний зміст парцельованих конструкцій у «Щоденнику Страченої» Марії Матіос / С. Шабат-Савка // Науковий вісник Чернівецького університету. – Слов'янська філологія. – Вип. 394–398. – Чернівці, 2008. – С. 462–469.

12. Шатуновский И. Б. Риторические вопросы как форма агрессивного речевого поведения [Текст] / И. Б. Шатуновский // Агрессия в языке и речи : сборник науч. статей / [сост. и отв. ред. И. А. Шаронов]. – М.: РГГУ, 2004. – С. 19–37.
13. Шпильман М. В. Коммуникативная стратегия «речевая маска» (на материале произведений А. и Б. Стругацких): автореф. дис. на соискание науч. степени канд. филол. наук: спец. 10.02.01 «Русский язык» / М. В. Шпильман // Новосибирский гос. пед. ун-т. – Новосибирск, 2006. – 21 с.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Винниченко В. Вибрані п'єси / Володимир Винниченко. – К.: Мистецтво, 1991. – 605 с.
- Карпенко Є. Едельвейс // Близнята ще зустрінуться : антологія драматургії української діаспори / Є. Карпенко, упор. Л. Залеська-Онишкевич. – К.-Львів: Вид-во «Час», 1997. – С. 33–53.
- Куліш М. П'єси / Микола Куліш. – К.: Наукова думка, 2001. – 368 с.
- Хоткевич Г. Твори: В 2 т. – Т. 1. / Гнат Хоткевич. – К.: Дніпро, 1966. – 536 с.

Стаття надійшла до редакції 12.11.2014 р.

УДК 811.161'373.7:81'373

Галина Кузь

(Чернівецький національний
університет ім. Ю. Федьковича)

УКРАЇНСЬКА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА НЕОЛОГІЯ: ЛЕКСИКА ТА ФРАЗЕОЛОГІЯ

Статті присвячена неологізмам – лексичним, фразеологічним та афористичним, що виникли, актуалізувалися та набули поширення в новітній період в українській мові. Автор звертає увагу на сплеск лексичної, фразеологічної та афористичної мовотворчості, значне поширення в українській мові новотворів із емоційно-оцінним забарвленням та суперечності в сприйнятті частини лексики в різних верствах суспільства.

Ключові слова: неологія, неологізми, фразеологізми, гасла.

Галина Кузь. УКРАИНСКАЯ ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ НЕОЛОГИЯ:
ЛЕКСИКА И ФРАЗЕОЛОГИЯ

Статья посвящена неологизмам – лексическим, фразеологическим и афористическим, которые возникли и получили распространение в новейший период в украинском языке. Автор обращает внимание на всплеск лексического, фразеологического и афористического творчества, широкое распространение в украинском языке новообразований с эмоционально-оценочной окраской и противоречия в оценке части лексики в различных слоях общества.

Ключевые слова: неология, неологизмы, фразеологизмы, лозунги.

Halyna Kuz. UKRAINIAN SOCIO-POLITICAL NEOLOGY: VOCABULARY AND
PHRASEOLOGY

The article dwells on neologisms: lexical, phraseological and aphoristic that developed, became topical and came into wide use in the newest period in the Ukrainian Language. The author pays attention to the surge of lexical, phraseological and aphoristic word creation, a considerable spread in the Ukrainian Language neologisms with emotional and evaluative colouring and contradictions in accepting part of the vocabulary in different sections of the society.

Key words: neology, neologisms, phraseologisms, mottoes.